

Сергій ЙОСИПЕНКО,
доктор філософських наук,
Інститут філософії
ім. Григорія Сковороди
НАН України

ФІЛОСОФІЯ, РЕЛІГІЯ, МОДЕРНІСТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

З виступу на VI Академічній дискусії (пряма мова)

Передусім я переконаний у тому, що Григорій Сковорода є філософом. Так він увійшов у нашу культуру, в нашу національну традицію. Однак тут потрібно сказати одне велике «але»: сприйняття Сковороди як філософа упродовж уже більш ніж двохсотлітньої сквородиніани було не безхмарним, і я хотів би спинитися на цьому питанні докладніше.

Міждисциплінарне співробітництво у сквородинознавстві дуже важливе, оскільки саме співпраця з літературознавцями, мовознавцями допомагає нам, філософам, адекватно читати тексти Сковороди. Філософи зазвичай не мають достатньої підготовки для того, щоб читати їх в оригіналі, і це велика проблема.

Можу засвідчити це на власному досвіді викладання студентам-філософам Києво-Могилянської академії, де я читаю спецкурс «Філософія Григорія Сковороди». Одне з основних завдань цього спецкурсу – прочитати разом зі студентами твори Сковороди, не лише написане про нього, не підручники, а його власні твори. Це третій курс бакалаврату з філософії, студенти, які здебільшого не спеціалізуються ні в українській філософії, ні в дослідженні філософії Григорія Сковороди. Я довго закликав їх читати за виданням 1973 р., однак вони вперто читали український переклад. Відколи вийшла «Повна академічна збірка творів» за редакцією Леоніда Ушкалова, я постійно заохочую їх читати це видання, яке є в інтернеті і має розкішний науковий апарат. Проте спостерігаю схильність читати все-таки український переклад, адже він простіший, доступніший для людини, яка не спеціалізується в мові й літературі XVIII ст.

Така нехоть чи нездатність моїх студентів читати оригінального Сковороду є симптомом простого парадоксу: хоча ім'я Сковороди назагал асоціюється саме з філософією, насправді Сковородою-філософом, окрім дуже вузького кола сучасних українських філософів, цікавляться лише професійні історики філософії. Можливо, Гадамер цінував Сковороду, але українські філософи, які спеціалізуються у герменевтиці і добре знають твори Гадамера, не цікавляться Сковородою. Трохи більше інтересу до нього у галузі етики, філософії діалогу, історії філософії. І що далі коло зацікавлень філософа від історії філософії України чи від історії філософії взагалі, то менше його увагу привертає творчість Сковороди.

На моє переконання, ще раз повторю, Сковорода, безперечно, є філософом. Проблема в тому, що він, на жаль, не входить до того пантеону мислителів, ідей яких потрібно засвоїти, щоб стати дипломованим філософом в Україні. Наголошую: йдеться не про знайомство з творами чи з постаттю, а про засвоєння ідей. Цю ситуацію потрібно констатувати як нашу сумну реальність незалежно від того, згодні

ми з нею чи ні. Згаданий парадокс варто обміркувати й у середовищі філософів, і в місцях міждисциплінарного співробітництва, де педагоги, філософи, мовознавці, літературознавці збираються для дискусій з приводу спадщини Сковороди. Адже ми читаємо його в доволі різних контекстах. Для філософа філософія Сковороди – це ще не вся філософія, так само як для літературознавця твори Сковороди – це ще не вся українська література.

Утім я повинен сказати, що така ситуація зі сприйняттям Сковороди як філософа існує віддавна, попри те, що він увійшов у культуру (в т.ч. і в російську культуру XIX ст.) як «український філософ». І доки це визначення стосувалося своєрідного способу життя, оригінальних суджень у життєвих питаннях, тобто доки Сковорода був героєм історичних анекдотів, – із його сприйняттям як філософа все було гаразд. Тільки-но твори Сковороди бралися читати як філософські – виникали проблеми. Варто згадати бодай полеміку В.Крестовського і М.Костомарова довкола першої публікації зібрання його творів у 1861 р. Через сто років після смерті Сковороди оцінки змінюються; з нагоди ювілею історики філософії звертаються до його творчості, їхні судження відзначаються строкатістю.

Ще драматичнішою ситуація з філософією Сковороди стає в радянський період. Інтерес до його постаті на той час виникає з огляду на дуже просту річ, насправді ніяк не пов'язану з наукою: Сковорода був унесений до списку осіб, пам'ятники яким радянська влада планувала встановити на території РСФСР. Його у липні 1918 р. підписав Ленін, а ім'я долучив, наскільки я розумію, В.Бонч-Бруевич, підпис якого також стоїть під документом. Він був не тільки революціонером, а й дослідником і видавцем творів Сковороди. У рубриці «Філософи й учені» згадано лише трьох осіб: Сковороду, Ломоносова, Менделєєва. На території РСФСР, наскільки мені відомо, пам'ятника Сковороді так і не встановили, в Україні вони є в місцях, пов'язаних із його постаттю. Тож іще з 1918 р. Сковорода належить до кола офіційно визнаних радянською наукою філософів. Це страшна річ, тому що назвати менш сумісного з радянською філософією мислителя складно. Коли після війни було створено наш Інститут філософії (тоді ще імені Сковороди він не мав), однією з постанов Ради міністрів УРСР колектив зобов'язали підготувати до видання твори Сковороди. Йдеться про кінець 1940-х рр. Нині в Інституті зберігається відповідний архів, і ми можемо побачити, якою непростою була робота. Уже на початок 1950-х рр. самі тексти і проспект видання були готові, однак рецензування і підготовка наукового апарату – передмови, коментарів – виявилися надзвичайно складними. Сьогодні ми бачимо, з яким розпачем ре-

цензенти писали, що цих творів не можна видавати повністю, що радянський читач їх не зрозуміє і не матиме від них жодної користі, що можна друкувати лише окремі уривки з розлогими коментарями. Зрештою повне зібрання творів Сквороди, підготовлене згідно з науковими стандартами, побачило світ аж у 1961 р., а ще через 12 років – до 250-ліття від дня народження Сквороди – вийшло виправлене і доповнене видання 1973 р., якому впродовж майже чотирьох десятиліть судилося бути науковим стандартом. Так твори Сквороди увійшли в наш історико-філософський компендіум, і на них вирости цілі покоління дослідників. Про інтерпретації його філософії у радянський період я не буду говорити: тема дуже велика, і в ній також є багато повчального.

Я зробив цей короткий екскурс, щоб показати: аби поцінувати і зрозуміти значення Сквороди як філософа, потрібно, по-перше, визначитися з тим, що ми маємо на увазі під філософією. Дуже легко нині класифікувати нерозуміння В.Крестовського чи радянських філософів, однак і сьогодні відповідь на запитання «що таке філософія?» не є самоочевидною, про що сигналізує, зокрема, згаданий мною парадокс. Тому, по-друге, варто також замислитися над умовами, за яких філософію Сквороди філософи (не лише історики філософії) сприйматимуть як щось актуальне, невід'ємне від сучасного філософського компендіуму.

Насправді питання «філософічності» та актуальності Сквороди завжди були нерозривно пов'язані, в тому числі й у згаданих мною ситуаціях. Я наведу приклад історико-філософського розмірковування, яке заперечує значення Сквороди як філософа. У своєму «Очерке развития русской философии» Густав Шпет – один із тих, хто не вважав Сквороду філософом, на підтвердження своєї позиції цитує шанованого дослідника XIX ст. Іларіона Чистовича: «Задача и пределы этой науки [истории философии] точно определены, и трудно уже, не подвергаясь опасности, показаться несвоевременным, ввести в нее философов, вроде Сквороды». Іронія інтелектуальної історії полягає у тому, що через 16 років після того, як Чистович написав цю фразу, Ф.Ніцше накреслить план своїх «*Unzeitgemäße Betrachtungen*», які українською можна перекласти як «Несвоєчасні міркування». Проблема, розвинута Ніцше в «Другому несвоєчасному міркуванні» – «Про користь і шкоду історії для життя», спрямована проти історичного оптимізму західної цивілізації, того оптимізму, який зароджувався в добу Сквороди і з погляду якого його твори у XIX (та й у XX ст.) видавалися непозбутньо застарілими. На мій погляд, у запропонованій Ніцше антитезі своєчасності і «несвоєчасності» намічені історичні перспективи, зіставлення яких допоможе нам віднайти історичну оптику, аби зрозуміти значення філософії Григорія Сквороди для нас.

Для цього насамперед слід розмежувати те, що в його творах належить його добі, а що є позачасовим. Тут я знову звертаюся до теми нашого міждисциплінарного співробітництва, оскільки йдеться передусім про можливість прочитати твори Сквороди

ди буквально. Не в наших позачасових або ретроспективних інтерпретаціях, а буквально, так, як він писав, у чому нам безперечно допоможе згадувана «Повна академічна збірка творів». Однак тут ми опиняємося ще перед одним парадоксом: потрібно бути добре підготовленим, щоб читати Сквороду в оригіналі. А як же бути іншим – філософам, які насправді не мають такої лінгвістичної підготовки і не володіють настільки проблематикою мови й літератури XVIII ст., щоб працювати з першоджерелом? Як зробити так, щоб твори Сквороди не стали предметом дослідження вузького кола обраних філологів, літературознавців, мовознавців чи філософів, які спеціалізуються в цьому питанні? Тут ми помічаємо дію згубної тенденції часу, яку так тонко відчув Ніцше. Що ближче ми до «справжнього» Сквороди, то відчутніше віддаляємося від нашого часу і більше втрачаємо можливість побачити актуальність його філософії. Що чіпкіше ми тримаємося за свій час, то відчутніше втрачаємо можливість контакту зі Сквородою, «яким він був насправді». Видається, розірвати це замкнене коло можна, усвідомивши, що реконструкція, буквально прочитання Сквороди конче потрібні, щоб ми змогли відділити все те, що у досліджуваних текстах належало його часові, XVIII ст., і те, що залишається незмінним для нас. Це значною мірою справа перекладу, який завжди є інтерпретацією в описаному сенсі.

Однак, щоб зрозуміти, наскільки Скворода як філософ є актуальним, потрібна й інша інтерпретація, суто філософська. Я виділив би три її напрями: філософія, релігія і модерність. Скворода пропонує нам розуміння філософії, якого нині дуже бракує нам, академічним філософам. Далі – співвідношення філософії та релігії чи філософське прочитання релігії. Яким чином нам, філософам, раціонально мислячим людям, у добу після секуляризації, чи в добу другої конфесіалізації, або, хоч би як ми це назвали, в добу духовної розрухи, ставитися до релігії? Зрештою ідеться про ставлення до модерності, переживання свого часу. На мою думку, Скворода є філософом, який добре відчуває свого сучасника, чулий до згубних тенденцій своєї доби, що є і нашою добою, нехай і ранньою, але модерністю – відтак діють вони і тепер. Ці теми надзвичайно актуальні у наш час, коли констатують «кінець філософії», кінець секулярної доби, кінець Модерну. І найприкрішим є те, що надто мало постануть Сквороди і його творчість входять у наші роздуми й дискусії щодо цих речей, які насправді точаться всюди: від академічних кіл до інтернет-форумів. І відповідальність за це якоюсь мірою лежить і на нас, сквородинознавцях, істориках філософії.

Тому, повертаючись до питання, з якого я почав, хочу повторити: так, Скворода є філософом, але мало сказати, що Скворода є філософом. Важливо спробувати зрозуміти значення Сквороди як філософа для сьогоднішнього, зрозуміти, чим є філософія Сквороди для нас. Я переконаний у тому, що зусилля, зроблене для такого розуміння, повернуться сторницею і дасть найкращі результати.